

5. Лученкова, Е. Основы идеологии белорусского государства: практикум / Е. Лученкова. – Минск : Вышэйшая школа, 2007. – 160 с.

6. Союз Беларуси и России : выбор сделан. – Минск : Польша, 1998; Союз Беларуси и России : аргументы, цифры, факты : 100 вопросов и ответов. – М., 1999 – 190 с.

7. Бордачэў, Т. Новый стратегический союз Россия и Европа перед вызовами XXI в. : возможности «большой сделки» / Т. Бордачэў. – М. : Европа, 2009. – 298 с.

8. Бибииков, В. Союз : Беларусь и Россия / В. Бибииков // Российская газета. – Федеральный выпуск. – № 42 (958), февраль 2016.

Аннотацыя: Проанализированы особенности экономического развития Беларуси и России на постсоветском пространстве в области энергетики. Показаны примеры сотрудничества двух стран, включая сотрудничество в области атомной энергетики, подчёркнуты успехи и отмечены сложности.

Ключевые слова: СНГ, евроазиатский регион, экономический союз, энергетика, региональные отношения, заводы машиностроения, «Росатом».

ON THE ISSUE OF ECONOMIC COOPERATION between BELARUS AND RUSSIA AT THE TURN OF THE CENTURIES

Annotation. The features of the economic development of Belarus and Russia in the post-Soviet space in the field of energy are analyzed. Examples of cooperation between the two countries are shown, successes are emphasized and difficulties are noted, cooperation in the field of nuclear energy is outlined.

Key words: CIS, Eurasian region, economic union, energy, regional relations, engineering plants, «Rosatom».

Сведения об авторе:

Галимова Наталья Петровна, кандидат философских наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси и политологии Брестского государственного университета имени А.С. Пушкина.

Galimova Natalia Petrovna, Candidate of Philosophy, Associate Professor; Department of History of Belarus and Political Science, Brest State University named after A.S. Pushkin.

УДК 28:091(476)(=512.145)

КІТАБЫ БЕЛАРУСКІХ ТАТАРАЎ ЯК ПРЫКЛАД МІЖКУЛЬТУРНАЙ КАМУНІКАЦЫІ

С. У. ГРЫБАВА

Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт, г. Брэст, Рэспубліка Беларусь

Беларускія татары-мусульмане, продкі якіх тут з’явіліся яшчэ ў часы Вялікага княства Літоўскага, у працэсе пражывання ў хрысціянскім (немусульманскім) асяроддзі і неабходнасці камунікацыі з ім былі вымушаныя авалодаць мясцовай мовай зносін, а з цягам часу яны пачалі забываць сваю цюркскую мову.

Па звестках даследчыка Мацвея Міхоўскага ў пачатку XVI ст. татарскае насельніцтва, якое пражывала на літоўска-беларускім памежжы (каля Вільні), яшчэ размаўляла на роднай мове. Безумоўна, некаторы час існавала двухмоўе. Але на мяжы XVI – XVII стст. у асноўнай сваёй масе татары ўжо ў якасці мовы зносілі выкарыстоўвалі мясцовую. Трэба адзначыць, што ўвогулі быў згублены вялікі пласт іх культуры, аднак захавалася пісьмовая спадчына татараў-мусульман, змаглі яны захаваць і сваю мусульманскую веру.

Карэннае хрысціянскае насельніцтва ўсе кнігі татараў называла кітабамі (з арабскага «кніга»). Аднак на сённяшні дзень у спецыяльнай літаратуры прынята вылучаць сярод помнікаў пісьменства беларускіх татараў наступныя катэгорыі рукапісаў: Караны, суфры, тафсіры, кітабы, паўкітабы, хамаілы, тэджвіды, далавары, грамацікі, а таксама нюскі (карткі, тальсімы) [1, с. 34]. Але, трэба адзначыць, што такая тыпалагізацыя носіць дастаткова ўмоўны характар.

Унікальнасць рэлігійных кніг беларускіх мусульман заключаецца ў тым, што яны напісаны на мясцовай мове, але арабскім пісьмом. Канчатковае выцісканне са штодзённага ўжытку цюркскай мовы актуалізавала неабходнасць прыстасавання арабскага пісьма да славянскіх моў. Напрыклад, у Каранах, акрамя арыгінальнага тэксту на арабскай мове, змешчаны дапаўненні на беларускай ці польскай, напісаныя арабскай вяззю. Такая асаблівасць была звязана з тым, што арабскую мову ведалі толькі адзінкі. Усе астатнія вернікі, не разумеючы слоў малітвы, не маглі ведаць, у якім выпадку трэба яе чытаць. Для гэтага і пісаліся на аснове літар арабскага алфавіту (свяшчэннага для мусульман) каментары і рэкамендацыі да кожнай малітвы, але ўжо на беларускай, польскай ці рускай (а часам і на сумесі моў), у залежнасці ад таго, хто яе перапісваў, якую мову лепш ведаў, у які перыяд пісалася тая ці іншая рэлігійная кніга. Гэта ўсё рабілася для таго, каб зберагчы на новай радзіме сваю ісламскую рэлігію.

Для перадачы ўсіх адценняў славянскіх моў у арабскім алфавіце, які складаецца з 28 літар, знакаў не хапала, і таму да іх дадаткова ўводзілася некалькі новых літар.

Асвойваць Каран дапамагаў так званы *тэджвід* – падручнік, дзе ўтрымліваліся ўказанні, як чытаць Каран. Там апісваюцца вымаўленне арабскіх гукаў, правілы расстаноўкі паўзаў пры чытанні і г. д.

Зразумець змест Карана дапамагаў *тафсір*. Тафсіры ў мусульманскай традыцыі ўтрымліваюць розныя каментары да тэксту Карана. Асаблівасць мясцовых тафсіраў у тым, што яны, па сутнасці, уяўляюць сабой пераклад Карана з элементамі каментара. Разам з арабскім тэкстам у іх змешчаны падрадкавы пераклад на «польска-беларускую» мову, напісаны арабскай вяззю (наўскос пад арыгінальным тэкстам). Самы стары захаваны тафсір – гэта рукапіс 1686 г. (у Цэнтральнай навуковай бібліятэкі ім. Я. Коласа ў Мінску), аднак у ім славянскі пераклад пачынаецца толькі з суры (главы) 19. Кніга складаецца з 518 лістоў. У першай частцы – суры Карана на арабскай мове з падрадкавым перакладам на цюркскую, у другой – суры з перакладам на польскую мову. Пераклад быў выкананы Ур'яшам ібн Ісмаілам, імамам мусульман Мінска. Трэба звярнуць увагу, што наяўнасць пераклада часткі тэкста

на цюркскую мову, сведчыць аб тым, што ў другой палове XVII стст. яшчэ былі татары-мусульмане, якія ёй валодалі.

Такога кшталту падрадковы пераклад характэрны не толькі для тафсіраў. Тэксты розных памераў з падрадковым перакладам сустракаюцца і ў іншых відах рукапісаў беларускіх татараў (тэджвідзе, паўкітабе, кітабе, хамаіле). Такое афармленне тэксту (з падрадковым) паходзіць ад персідскіх рукапісаў, працягвалася ў цюркскіх рукапісах і так перайшло беларускім татарам.

Тафсір – кніга незвычайна рэдкая ў татарскіх дамах, самая дарагая і аб’ёмная з усіх відаў татарскіх рукапісаў. Тыповы тафсір беларускіх татараў складаецца з 400–500 лістоў фармату 35×20 см, але поўныя кнігі, якія ўключаюць увесь Каран, дасягаюць памеру ў 1000 старонак. Гэта кніга ў большай ступені была карысна мулам (малнам), якія і дзяснялі намаз.

Суфры змяшчалі 1/30 частку Карана і выкарыстоўваліся ў рытуальных мэтах ці пры навучанні чытанню каранічных тэкстаў, пачынаючы з XIX ст.

А вось *кітабы* прызначаліся для больш шырокага ўжытку. Яны ўтрымлівалі паданні пра прарока Мухамада, апісанне рэлігійных абрадаў, шмат тэкстаў фальклорнага характару, палемічныя тэксты, усходнія казкі, прыгодніцкія аповесці. Кітабы напісаны і чытаюцца справа налева, тэкст пачынаецца там, дзе ў славянскіх кнігах заканчваецца. У бібліятэках Вільні і Мінска захоўваюцца кітабы аб’ёмам ад 70 да 1000 старонак. Радок у такіх рукапісах суцэльны, няма падзелу на словы, знакаў прыпынку і напісанняў з вялікай літары. Новы раздзел (твор) пачынаецца словам «баб» (раздзел) або «хікайет» (апавесць, апавяданне), у іншым выпадку на палях выпісаны пачатковыя словы (першы сказ) раздзелу. Можна казаць пра існаванне ў кітабах літаратурна-пісьмовых нормаў, якія фарміраваліся пад уплывам некалькіх фактараў: больш ранніх копій (і таму адлюстроўвалі нормы беларускай мовы ранейшых эпох), кірылічных літаратурных (асабліва рэлігійных) крыніц і народна-дыялектнай мовы.

У кітабах адлюстраваны побыт, звычаі, традыцыі татараў-перасяленцаў, таму іх тэксты – каштоўны матэрыял для лінгвістаў, этнографіаў, літаратуразнаўцаў, гісторыкаў.

Кнігай штодзённага выкарыстання лічыўся *хамаіл* (арабскае слова «хамаіл» літаральна азначае – «тое, што носіцца з сабой») – кніга малога фармату, у якой сабраны малітвы на арабскай і цюркскай мовах, асобныя суры, аяты Карана, тлумачэнні рэлігійных абрадаў, а таксама парады па лячэнні хвароб, тлумачэнні сноў, календары шчаслівых і нешчаслівых дзён. Гэта даведнік, збор саветаў на ўсе выпадкі жыцця. У хамаілах арабскія і цюркскія тэксты звычайна суправаджаліся тлумачэннямі на беларускай або польскай мовах арабскай графікай. Традыцыйныя мусульманскія тэксты былі адаптаваны да новай рэчаіснасці, змяшчаліся і новыя тэксты. Адметнай рысай хамаілаў беларускіх татараў было апісанне абрадаў, таму лічыць адназначна, што хамаілы беларускіх татараў цалкам паходзілі з пэўных цюркскіх узораў, нельга.

З-за таго, што ў хамаіле змяшчаліся штодзённыя малітвы і шэраг магічна-астранамічных указанняў, ён стаў найбольш любімай беларускімі мусульманамі кнігай для набажэнства. Нават яго фармат прыстасаваны для практычнага

штодзённага выкарыстання. Так як правілы і заклінанні адтуль ўжываліся пры розных хваробах, а таксама людзі знаходзілі там адказы на свае сны, кніга мела значэнне дарадца ў жыцці, і мусульмане ахвотна і часта яе перапісвалі.

Займаліся звычайна гэтым мулы, муэдзіны, годжыі і людзі пажылыя, няздольныя да фізічнай працы, але глыбокія вернікі. Перапісваліся кнігі пераважна восенню і зімой. На адзін хамаіл затрачвалася некалькі месяцаў, а на Каран – і больш.

Чарніла для рукапісаў звычайна вырабляліся саматужным спосабам: для чырвоных выкарыстоўвалі шафран, вырашчаны на ўласным агародзе, а для чорных – чарнільныя арэшкі (нарасты на лісцях і кары дуба).

Традыцыя перапісваць ад рукі святыя мусульманскія кнігі, па сцвярджэнні спецыялістаў, перапынілася толькі ў другой палове XX ст. Зарэгістраваны хамаілы, перапісаныя ў 1971 і 1986 гг. Сустрэкаюцца хамаілы, напісаныя кірылічнымі і лацінскімі літарамі. Гэтыя кнігі прызначаліся для тых татараў-мусульман, якія ўжо не ведалі арабскае пісьмо. Такія хамаілы вядомы з другой паловы XIX ст. [2].

Далавар – гэта склеены або сшыты з асобных аркушаў паперы сувой, які перад пахаваннем раскручваўся на цэле памерлага. На ім змяшчаліся тэксты малітваў, якія павінны былі дапамагчы душы нябожчыка атрымаць збавенне на тым свеце. Скарочанай формай далавара былі *граматкі*, аднак яны прызначаліся для таго, каб насіць пры сабе, таму ў іх змяшчаліся малітоўныя формулы ці суры Карана, якія паводле рэкамендацыі хамаілаў верніку трэба было мець з сабой. *Нюскі (карткі, тальсімы)* – гэта аркушыкі паперы (або іх фрагменты – усутыч да фрагментаў сторонак з хамаіла або Карана), якія выкарыстоўваліся для лекавання і чаравання [1, с. 49].

Самыя старажытныя рукапісы беларускіх татараў з захаваных датуюцца XVII стагоддзем, да іх адносяцца наступныя пісьмовыя помнікі: Лейпцыгскі хамаіл (захоўваецца ў бібліятэцы Лейпцыгскага ўніверсітэта), Казанскі Кітаб, Каран, які захоўваецца ў Пскове, Тафсір 1686 г. (пераклад Карана на польскую мову) – у ЦНБ НАН Беларусі, Пецябургскі Кітаб і фотаздымкі Кітаба 1631 г., знойдзенага ў в. Сухаволя (каля Беластока), але згубленага на дадзены момант.

На сучасным этапе можна меркаваць аб існаванні каля 1000 рукапісаў татараў ВКЛ розных памераў: ад аднаго ліста да 1000 старонак [3].

Адныя губляюцца, знаходзяцца новыя. Многія з іх захоўваюцца за межамі Беларусі: у Літве, Украіне, Расіі, Польшчы, Германіі, Вялікабрытаніі. Найбольшая іх колькасць размяшчаецца ў дзяржаўных калекцыях Беларусі і Літвы.

Традыцыя вывучэння арабаграфічных тэкстаў беларускіх татараў з’явілася ў XIX ст. Варта адзначыць, што на сучасным этапе такімі беларускімі даследчыкамі (кітабістамі) як М. У. Тарэлка, І. А. Сынкова, А. І. Цітавец зроблены вялікі ўклад у аналіз, папулярызацыю, увядзенне ў навуковы ўжытак кніжнай спадчыны беларускіх татараў.

У 2003 г. быў выдадзены каталог «Рукапісы беларускіх татараў канца XVII – пачатку XX ст. з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», які прадставіў 14 рукапісных кніг. У 2011 г. выйшаў

другі каталог «Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны», якія захоўваюцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Гродзенскім дзяржаўным музеі гісторыі рэлігіі, Беларуска-дзяржаўным ўніверсітэце культуры і мастацтваў, Музеі гісторыі Ключчыны. У 2020 г. выйшаў каталог кітабіста М.У. Тарэлка «Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі», у якім змешчаны дваццаць восем найбольш каштоўных дакументаў, выяўленых падчас навуковых экспедыцый у 2016-2018 гг.: два тафсіры, пятнаццаць кітабаў, дзесяць хамаілаў і рукапіс пад умоўнай назвай «Асновы веры» [2].

Вільнюская школа кітабістыкі таксама плённа працуе і мае свае дасягненні. У 2009 г. пад рэдакцыяй Галіны Александровіч-Мішкінене было здзейснена факсімільнае выданне кітаба Івана Луцкевіча. Упершыню разам з факсімільна рукапісу былі транслітараваны не толькі славянамоўныя, але араба- і цюркамоўныя тэксты. Публікацыя суправаджаецца каментаром і перакладам рукапісу на рускую мову. Дадзены кітаб, які датуецца даследчыкамі першай паловай XVIII ст., быў знойдзены І.Луцкевічам у 1915 г. каля Вільна у в. Сорак татар.

У 2023 г. польскія даследчыкі пісьмовай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага з Цэнтра кітабічных даследаванняў універсітэта імя М.Каперніка ў Торуні рэпрэзэнтавалі трохтомнае выданне Тафсіру татараў ВКЛ – вынік дзесяцігадовай міждысцыплінарнай працы спецыялістаў. Першы том змяшчае навуковыя каментары, другі – факсімільна Тэфсіру, трэці – транслітэрацыю кітабічнага пісьма лацініцай. Аснову дадзенага выдання складае Тафсір з Аліты (1723 г.) – падрадкавы пераклад Карана на польскую (паўночнапольскую) мову. Толькі частка гэтага манускрыпта датуецца першай паловай XVIII ст., другая частка (фрагмент) напісана ў XIX ст. (1836 г.), гэта значыць рукапіс з’яўляецца канвалютам. Трэба звярнуць увагу, што з пункту гледжання даследчыкаў дадзены Тафсір з’яўляецца копіяй перакладу Карана к. XVI – пач. XVII ст., які, на жаль, не захаваўся да нашых дзён.

Прататыпамі рукапісаў беларускіх татараў былі арабскія і цюркскія рэлігійныя кнігі, але іх назва і змест мелі пэўныя адрозненні ад назваў і зместу рукапісаў беларускіх татараў. Прычынай паслужыла тое, што кніжная культура беларускіх татараў трапіла пад уздзеянне мясцовых традыцый, набыла спецыфічныя рысы.

Такім чынам, мусульманскія кнігі беларускіх татараў пісаліся ў асноўным арабскім пісьмом. Большасць іх напісана на дзвюх ці трох мовах: арабскай, цюркскай, беларуска-польскай мовах. Асаблівасці пісьменства беларускіх татараў праяўляюцца ў наяўнасці элементаў, характэрных для хрысціянскай культуры Захаду і элементаў, характэрных для мусульманскай культуры Усходу.

Аналіз зместу рукапісаў татараў гаворыць аб цеснай культурнай сувязі беларускіх татараў з мясцовым насельніцтвам пры захаванні сваіх этнакультурных асаблівасцей. Можна з упэўненнасцю казаць аб кітабах як унікальных пісьмовых помніках Беларусі, якія з’яўляюцца прыкладам беларуска-татарскай культурнай камунікацыі.

Літаратура:

1. Лаўрык, Ю. Да пытання пра фарміраванне арабаграфічнага сегмента кніжнай прасторы Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. / Ю. Лаўрык // З рукапіснай спадчыны татараў ВКЛ : тэксты і даследаванні: зб. навуковых прац / Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і л-ры НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд.: І. А. Сынкова, М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларуская навука, 2022. – С. 30–57.

2. Титовец, Е. И. Хамаилы татар Беларуси (новые поступления в государственные коллекции) [Электронный ресурс] / Е. И. Титовец. – Режим доступа : <http://www.belrus-seminar2008.narod.ru/CNB-Titovec.pdf>. – Дата доступа : 19.05.2023.

3. Семинар «Славянскія тэксты арабскім пісьмом» (01.02.2023). – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=8W8Hd3bSaRc> – Дата доступа : 16.05.2023.

4. Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі: каталог / склад. М. У. Тарэлка. – Мінск : Беларуская навука, 2020. – 203 с.

Анотацыя: Данная статья посвящена арабографическим рукописям белорусских татар. В статье автор приводит их типологизацию, дает характеристику отдельным типам манускриптов. Отмечает, что самые старые из сохранившихся относятся к 17 в. Особенности письменности белорусских татар проявляются в наличии элементов, характерных для христианской культуры Запада и элементов, характерных для мусульманской культуры Востока. Автор констатирует, что китабы – это уникальные письменные памятниками белорусских татар, которые являются примером белорусско-татарской культурной коммуникации.

Ключевые слова: китабы, белорусские татары, рукописи

KITABS OF BELARUSIAN TATARS AS AN EXAMPLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abstract: This article is devoted to the arabographic manuscripts of the Belarusian Tatars. In the article, the author gives their typologization, characterizes individual types of manuscripts. Notes that the oldest surviving ones date back to the 17th century. The peculiarities of the written language of the Belarusian Tatars are manifested in the presence of elements characteristic of the Christian culture of the West and elements characteristic of the Muslim culture of the East. The author states that kitabs are unique written monuments of the Belarusian Tatars, which are an example of Belarusian-Tatar cultural communication.

Key words: kitabs, Belarusian Tatars, manuscripts.

Сведення аб аўторе:

Грибова Светлана Владимировна, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных наук, Брестский государственный технический университет.

Gribova Svetlana Vladimirovna, Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Associate Professor of the Department of Humanities, Brest State Technical University.